

ОНТОЛОГИЧНИ МЕТАФОРИ ЗА УМА В ТИХОНРАВОВИЯ ДАМАСКИН

Йоанна Кирилова

Институт за български език – БАН

Резюме. Статията представя онтологичните метафори, чрез които умът, като абстрактна същност, се концептуализира в съзнанието на средновековния българин. В хода на изследването те са разделени на три подгрупи: първата включва случаите, когато умът метафорично се обяснява през признаците и свойствата на определена същност или субстанция, втората събира представите за ума като вместилище, третата обема метафори, представящи ума като човешко същество.

Изведени са специфични особености в метафориката на разглеждания концепт, като например даряването на ума с полови белези и неговата андроцентричност. Статията завършва с изводи за спецификата на този концепт през Средновековието.

Keywords: metaphor, mind, concept, damaskin, Medieval, human, gender

Как човекът е усвоил света, каква е връзката между концепта и неговата реализация в езика – това са едни от най-интересните въпроси, които стоят пред лингвокултурологията през проследните години. Основно средство за концептуализация, позволяващо да бъде осмислена една или друга област от действителността в термини, отнасящи се до понятийни структури, изначално основаващи се на базата на опита, получен в други области, е метафората (Кобозева, 2002: 3). Тя е преди всичко начин за обясняването на един предмет чрез термините на друг, като по този начин „нейната основна функция се състои в обезпечаване на разбирането (Лакоф, Джонсон, 2004: 62).

Особен интерес според нас представлява разглеждането на процеса на метафоризация при концепта ум, тъй като той принадлежи към групата абстрактни концепти и неговата реализация в езика се осъществява с помощта не на един, а на много метафорични модели, позволяващи на човека от миналото, а и до наши дни, „да си представи ума посредством отъждествяването му с друга област, обикновено конкретна и достъпна за емпирично изучаване“ (Лакоф, Джонсон, 2004: 44). Умът е такава ментална категория, която се характеризира с изключително богатство и разнообразие на концептуални

признаци (Кирилова, 2009а: 70). Това е и основната причина при неговата вербализация да вземат участие много и разнообразни метафори. Всички обекти, с които умът се съпоставя, формират изходната база за обясняване и усвояване на ума като абстрактна категория.

Според класификацията, направена от Дж. Лейкъф и М. Джонсън в книгата „Метафорите, с които живеем“, метафорите се делят на следните категории:

1. структурни метафори – това са случаите, когато един концепт метафорически е структуриран в термините на друг;

2. ориентационни метафори – много от тях са свързани с ориентацията в пространството;

3. онтологически метафори – основата за тях се формира от опита ни при боравене с материални обекти. Те, от своя страна, се делят на отнасящи се към:

3.1. същност и субстанция;

3.2. вместилище (самите субстанции също могат да бъдат радглеждани като вместилище);

3.3. човека (персонификацията е „една от най-очевидните онтологически метафори“. В абстракцията на ума човекът открива черти, които го оприличават на него самия. „Персонификацията не е единен, напълно унифициран процес. Всеки пример на персонификация се отличава от останалите с тези свойства на човека, които се избират в процеса на метафоризация“ (Лакоф, Джонсон, 2004: 35 – 59).

Статията ще изведе онтологичните метафори, чрез които умът, като абстрактна същност, се концептуализира в съзнанието на човека от Средновековието. Останалите две категории са разгледани в „Структурни и ориентационни метафори за ума в Тихонравовия дамаскин“ (Кирилова, 2012: 59 – 66), където е обоснована и позицията, според която разглежданият дамаскин (Дъомина, 1968 – 1985) се възприема като документ, представящ духа и вижданията на Средновековието.

Концептът за интелектуалните способности на човека се вербализира в Тихонравовия дамаскин посредством лексемите *ум, умен, безумен, безумие, безумник, безумно, безумня, безумство, богоразумен, богоразумие, високоумство, глупав, злоумен, изуменя, памет, разум, разумен, неразумен, разумно, разумявам, разумява се, разумея, разумея се*, както и чрез фразеологизмите с ключова дума *ум*: *бия се с умът си, въбие ми се на умът, въложя в ума, двоя се с ума, дойде ми на ум, достигнувам с умът си, имам на ума си, имам умът си на някого или нещо, иступявам (иступя) си сичкият ум, мисля (помисля) на умът си, на мой ум, на свой ум, на ум ми е, немам на ум, отворя (открива) ума на някого, отплесна се с умът, полагам (положа) на ум, привратя си умът, принеса си ума някаде, притворя ума на някого, с ум изгубен, сбръкувам ума (някому), слагам на умът си, стоя на тоизи ум, събера си умът.*

Ексерпцията на материала е направена от *Речник на книжовния език на народна основа от XVII в. (върху текста на Тихонравовия дамаскин)* (Речник, 2013).

Основата за онтологичните метафори се формира от опита на човека при боравене с материални обекти. „Само да отъждествим част от нашия опит с обекти или вещества, появява се възможност да се позоваваме на тях, да се отнасяме към тях с определени категории, да ги групираме и да определяме тяхното количество – и по този начин да размишляваме за тях“ (Лакоф, Джонсон, 2004: 49).

1. Първата разновидност на тези метафори се отнася към случаите, когато абстрактното понятие, каквото например е умът, метафорично се обяснява през признаците и свойствата на определена **същност** или **субстанция**. В метафоричната система на текстовете от ТД умът е именно оная субстанция, която оприличава човека на Бога, доближава го до божественото: и затова се {не} зовѣ члкъ дѡмъ и прилика бѣа. по видѣнното наше. а́ми по мыслѣнното наше. что имáме мýсль да помýслымѣ 38.282; члкъ, защѡ като ѣ създаденъ ꙗ́ бѣа рýка. затова́ се зовѣ дѡмъ и приличень бѣ. нѣ със' видѣнното мý, сй рѣ, със' плѣтъ сй, а́ми със' мыслѣтъ сй 38.281б.

1.1. Първият довод в подкрепа на твърдението, че умът се възприема като някаква (определена) **субстанция**, е фактът, че към него може да бъде приложена количествена оценка, напр. *много ум*: сич'ки нѣговы врагѡве бѣгаха. ѡти защѡ бѣше мнѡго ўмъ и хýтрѡ ў нѣго 5.28. Голямото количество ум предизвиква респект и уважение към човека, чието притежание е.

Количествена метафора е реализирана и в примерите, които утвърждават, че много важна предпоставка за адекватното поведение на човека, за предпазването му от грехове е умът му да бъде цял, в пълното си количество: а́ми да послýшаме хубевѣ и да вѣрѡваме йстѣн'скии. и да сй з'берѣме оумѣтъ сѣкьи ў сѣбѣ сй. че щѣ да бѣде сýдъ бѣжїи, и векѣ да не съгрѣшáвамѣ 18.177б; и нѣе блвѣнїи хрѣтїане да испрáви самї сѣбѣ сй дѣ шѣта и да ѡ очисти ꙗ́ мнѡгыте нáши теж'кы грѣхѡве. а́ми да се погрїжи и да сй зберѣмъ ўмѣтъ да сѣ ўплáши 18.206б. Така се извежда равенството много ум – добро.

Лексеми като *безумен*, *безумие*, *безумя* и фактът, че в голяма част от ексерпирания материал те участват като елемент от съчинителни словосъчетания с *луд*, *лудост*, *полудявам* разширяват с допълнителен компонент количествената метафора за ума и извеждат равенството никак/ малко ум – зле, лошо: и а́ко щещь да гѡ стѡра лýдъ и безўм'нь, и да се прѣдаде на твоѡ вѡлта 39.303.

В контекста на средновековната книжнина и по-конкретно на ТД, характеризиращ се с ясно откритоена религиозна специфика, тези метафорични равенства се разгръщат в твърдението: малкото количество ум е предпоставка

за извършването на грях, докато голямото количество ум води до праведно и богоугодно поведение.

1.2. Съотнасянето (отпращане към номинация) също принадлежи към групата на онтологичните метафори, представящи ума като **същност**. На тази същност може да бъде приписана аксиологическа стойност, тя да бъде квалифицирана според нравствените норми, възприети в обществото. Дж. Лейкф и М. Джонсън уточняват, че в случая с онтологичните метафори метафоричността на повечето от примерите не се осъзнава от носителите на езика. Причина за това те виждат във факта, че този тип метафори служат за ограничен набор от цели – за препратка, за количествена или нравствена оценка и др. (Лакоф, Джонсон, 2004: 52). Те обаче, твърдят авторите, могат да се развиват по-нататък и това твърдение ще бъде проверено по отношение на метафорите за ума, като в едно бъдещо изследване се направи съпоставка между два културни и времеви среза, каквито са Средновековието (с материал от ТД) и Възраждането (с материал от българската паремиялогия).

Метафората „умът е същност, която може да има различни аспекти на разглеждане“, се реализира чрез натрупването на такива определения като: *ум човешки, ум погани, ум лукави, ум юдейски, ум безумний, чист ум, свой ум, мой ум* и др.

Към ключовата дума репрезентант на абстрактния концепт за менталните способности на човека могат да бъдат отнасяни такива характеристики като *добър, чист* и др., които придават на ума положителна конотация и отпращат към метафората „умът е положителна същност“: *и гб на това да ти даде добър добър как ти йще срце на добрб 2.10; добър разъмь 11.108;*

Вярата в Бога прави човешкия ум чист. Онтологичната метафора за чистотата на ума отвежда към идеята за непорочност: *ймáху чисть оумь и сьмисль. и съвршена вбра на ба 15.131б*. Тя, от своя страна, активира структурната метафора за ума като скрижал, на който все още нищо не е написано, т.е. той в целостта си може да възприема Божието слово. Човешкият ум може също да бъде изчистен от несправедни мисли и желания, за да се посвети на вярата: *и на еднб поточище сьдъ на вьсточнаа страна, за, 3. годинь. и очисти си и умь и погледь толк<о>ва. колкото мь се бжкръ лицето. и видѣ славь гню. и бтѣка сѣ испльни срцето мь дѣха. 14.127.*

Лексемата *ум* обаче се съчетава и с характеристики като *зъл, погани, детски*, които имат отрицателни конотации за средновековния човек и отвеждат към схващането за „ума като отрицателна същност“: *бти бѣше злѡ умень. и сребрѡ любець и завистникъ и бѣвнѣка се глѣдаше ученикъ. а вѣтрѣ си былѣ дѣаволь 35.257б*.

Умът притежава положителни или отрицателни човешки качества, снизява човека до животинското (*ум погани*), до „не-човешкото“ (*ум лукави, ум юдейски* - *ѡ лѣкавы ѡме ѡдеискыи. ѡ безчловечны и завистливы еврѣе 35.261б*)

или го издига като господар на земния свят, за какъвто го е определил Богът (*ум човешки*). Отправна точка за положителната или отрицателната характеристика на ума е вярата в Бога, което е причина за ярката религиозна доминанта, която притежават метафорите за ума в разглеждания фрагмент от картината за света на българина.)

2. Втората разновидност на онтологичните метафори се реализира тогава, когато абстрактното понятие – в случая умът, метафорично се възприема като **вместилище**.

В наивното съзнание на средновековния човек умът се обяснява и чрез метафората „умът е вместилище“: *въложи в ума, отворя (открива) ума на някого, притворя ума на някого* и др. Той се схваща като обем, като пространство, в което се намират мислите на човека: *и тои тол'кози дѣми из'умѣ да сѣ ѿречать ѿ ба щотѣ е стѣриль нѣо и зѣмлю*. 18.190б. За това говори наследникът на старобългарския екскурсивен глагол *нзѡумѣтн сѧ, нзѡумѣкъ сѧ, нзѡумѣэшн сѧ* 'лиша се от ум, памет; изумея' (Речник, 2009: 626). Екскурсивните глаголи носят идеята за излизане от някаква определена дефиниционна област (Първанов, 2010). В случая тази дефиниционна област е човешкият ум. В съзнанието на вярващия „умът се мисли като съсъд“ на вярата и познанието, вдъхнати от Бога: *и гѣ бѣ затовѧ въложи въ ѡмъ захарію прркѡ да ю ѡбрѣчи за мѡжа. да погѣби хытрость бѣсов'скаа* 13.124.; *и ѡкры мѡ бѣ оумѣ и разумѣ и видѣ гдѣ ѡпира стльпѡ врѣхъ сѣн'ката. и начѣ да копае тамо* 11.101. Тук глаголят *открива* е във второто си значение според *Речник на книжовния език на народна основа от XVII в.* (върху текста на Тихонравовия дамаскин): *Открива, махна похлупака на нещо, отворя* (Речник, 2013).

3. Приписването на **човешки черти** на предмети, явления и абстрактни понятия е една от най-очевидните онтологични метафори. В абстакцията на ума човекът открива черти, които го оприличават на него самия. „Персонализацията не е единен, напълно унифициран процес. Всеки пример на персонализация се отличава от останалите с тези свойства на човека, които се избират в процеса на метафоризация“ (Лакоф, Джонсон, 2004:59).

Умът в картината на света на средновековния човек може да се мисли през метафориката на човешкото. За ума, подобно на човека, също е присъщо нелогично, неправилно поведение: *ѡ непотрѣбнѣ члѣче. так'ѡв'зи ли се показѧ прѣ великыте бѡгове и прѣ мене. ѧзь да ти дамѡ спрѡти ѡмѣт' ти безѡмнѣи. и да ти стѣримъ мнѡго разлѣчны мѡкы* 9.64.

Метафората „*умът е човек*“ е доразвита в ТД и чрез компонента умът има сърце: *и дѣто го не мѡже никои ѡмъ члѣчскыи разумѣ на срѣцето сѣ илѣ да постигне със' ѡмѣт' се (!) да сѣ ѡсѣти* 15.131.

Умът се възприема от средновековния човек и като „*субект със собствена воля*“, надарен със свободата да идва у човека или да го напуска по свое усмотрение, като следствие от неговото поведение: *и ѡ по члѣкѡ разумѣ прихѡди*

да чини сич'ко добрѠ на дѣш'гта сѣ 38.294. На ума се приписват характерни човешки дейности. Глаголите, с които се съчетава ключовата дума репрезентант на разглеждания концепт, също изразяват действия и постъпки, типични за човека: *ум разбира*; *ум помисли*, *ум занесе*, *ум обходи* и др.: сѣ рѣ. чѣто нѣчѣто помысли ѡмь члѣч'скыи, а дѣматá мѣ из'ави мысль 38.284; тѣк'мо ѡмь ѡбхѡди детѠ скáзв'ат' се за нѣкои работи 33.234.

Субективиранието на ума в някои случаи е толкова ярко, че човекът дори изпада в ролята на обект, на пионка в „ръцете“ на ума: чювай се тврѣдѣ ѡ чюжда женá, или дъщерá. или робинá. глѣдай да сѣ не из'амамышь, и да тѣ занесе оумь твой кѣк' нѣа. 1.6б.

Метафориката на човешкото е обогатена и чрез отпращането към различни социални роли, които умът може да играе в обществото:

„Умът е цар“ – А оумът ѣ катѣ ѣдинь нѣкои царь сѣди на покѡино мѣсто 33.234. Само той, подобно на силен и велик владетел, може да обходи своите владения – усвоеното и подредено от него културно пространство: тѣк'мо ѡмь ѡбхѡди детѠ скáзв'ат' се за нѣкои работи 33.234.

„Умът е войн“, който предизвиква страх и уважение у противниците си: сич'ки нѣговы врагѡве бѣгахá. ѡти защѣ бѣше мнѡго ѡмь и хытрѣ ѡ нѣго 5.28.

Умът, подобно на човека, може да бъде „ревностен християнин“ – *разум истинний*: тà щѣ сич'ките да приведѣ на разѡмь йстинныи. защѣ е и тѡи рáв'нь със' аплѣте и йз'брань ѣ ѡ бá 12.111. (В речника на ТД като едно от значенията на *истинен* е изведено „Праведен, който няма грехове“ (Речник, 2013).

„Умът може да е и неверник“. Тази метафора се извежда от съчетаемостта на лексемата репрезентант с прилагателни имена като *погани*, *лукави*, *юдейски*. Дж. Лейкѡф и М. Джонсън я причисляват към онтологичните метафори и по-конкретно към типа „определение аспекта на разглеждането“. „Умът неверник“ може да излъже човека, да го подведе към несправедно и нехристиянско поведение: и да тѣ занесе оумь твой кѣк' нѣа 1.6б; Като следствие от тази метафора се извежда и равенството *умът неверник е противник на вярващия*, с когото влиза в битка в името на християнските добродетели: и зѣ да се чюдѣ и да мыслá да не бѣде áггль... а он'зи стѣи мѣжь... каже ми, чѣо си помыслиль заради мене, ѡ дѣаконе, и бѣеш' се със' ѡмьт' сѣ. 3.19б;. Той е опасен другар, който може да отклони християнина от правия път.

Човекът притежава възрастови характеристики. Преминава през различни етапи в своето физическо и умствено развитие. С такива черти в метафорично отношение е възприеман и умът: áзъ тѣ видá тѣи сѣ ѣднакѣ мláдь а ѡмьт' ти като старимѣ чловѣкѣ 2.9б. Старостта в контекста на разглежданата дамаски-нарская литература се схваща като мъдрост и спокойно, разумно поведение. Признакът възрастови особености в полето на концепта *ум* се извежда и от

примери, в които умът е характеризирани като „детски“. Тази характеристика носи отрицателни конотации, защото се свързва не само с липсата на опит, но и с липсата на кротост и смирение: и Гъ въ еѵліе рѣ. а̀ко не бѣдете катѡ дѣца̀ не вѣлѣзѣвате въ црѣтво нбное. нѣ съсѣ ѡмь дѣтїиꙋскы̀ и съсѣ игра̀. и съ дрѹгы работы а̀ми съсѣ крѡтость 34.249б.

Освен съотнасянето на ума с типични възрастови характеристики и социални роли човекът от Средновековието го надарява и с полови белези – „умът е жена“. На ума се приписват типично женски биологични функции – напр. раждането на дете. Интелектуалната способност на човека се представя в езика като износване и раждане на „детето – слово“: (Кондратьева, 2004): защѡ такѡ е ѡ сѣаа трїца катѡ ѡмь члкъ, чѡ ражда дѹма 38.284. Специфичното в случая е, че в контекста на религиозната книжнина, а и на средновековната като цяло, умът се характеризира с андроцентричност, с джендърни особености, според които мъжкото е основата, отправната гледна точка, неутралният или немаркираният знак, спрямо който женското се оценява като отрицателно (Кирилова, 2009б: 93; 2010: 423), срв. напр. словосъчетанието *жена безумна* 5.276, при което е налице пряка джендърна характеристика. Изключение прави актът на раждането, който, въпреки че е присъщ на женското начало и се отнася към вторичните женски джендърни признаци, в случая се маркира положително и му се придава сакрална стойност.

„Умът може да ражда“, но неговите специфични особености се извеждат и от друга физиологична особеност – той е подвластен на смъртта: пїанꙋство ѡмь погѹбѣва ѡ лѹдость стрѹва, ѡ людіе въ грѣ намѣрѣ 20.208 Приведеният пример съсредоточава вниманието ни върху факта, че в средновековното съзнание идеята за здравето се съотнася с идеята за целостта на физическо и духовно равнище. Неслучайно етимологията на думата *изцелявам* се извежда от прилагателното *цял* (БЕР, 1979: 59). Затова и душевното неразположение в наивната картина на света на българина от Средновековието метафорично се свързва със загиването на ума, а даряването с ум като акт на божествено благоволение е начин за изцеление, за възвръщане на духовното здраве на човека: ѡ болꙋны людіе да гы озрави. лѹды людіе ѡ тѣ ѡмны да гы стѡры 18.187. Благословията Да бѣде ѡмьтѣ ваꙋшь ѹ главѣта ви’...31.222 активира например структурната метафора за ума като артефакт, вещ, чието притежание прави човека цялостен и следователно гарантира живот и здраве.

Концептуализацията на *ума* като абстрактно понятие се извършва главно на основата на метафоричния пренос. При разглеждане на материала, почерпан от речника на ТД, се откриоиха следните конвенционални – структурни, ориентационни (Кирилова, 2012) и онтологични, метафори: ум – човек; ум – цар; ум – войн; ум – ревностен християнин; ум – неверник; ум – жена; ум – Бог; ум – ангел; ум – стадо; ум – имущество; ум – вещь; ум – инструмент; ум – повърхност, ум – вместилище, ум – стихия; ум – крайник от чо-

вешкото тяло; ум – същност; умът е горе; умът е вътре; умът има възраст; умът е смъртен и др.

Метафорите за ума, които откриваме в езика на Средновековието, притежават ярка религиозна доминанта. Умът се схваща в средновековното съзнание като реално съществуващ. Неговото място е вътре в тялото на човека и още по-конкретно – в главата. Той е опредметяван, като е съотнасян с вещи, вещества, части от човешкото тяло, или пък е персонифициран, мислен е през метафориката на човешкото и дори е обожествяван.

Концептът ум се нарежда сред групата на т.нар. променящи се, развиващи се концепти, затова интерес ще представлява проследяването на различните метафори, чрез които този концепт се вербализира в езика на средновековната религиозна литература и в езика българските паремии. При едно по-нататъшно сравнение на метафориката на ума, преобладаваща в тези два дискурса, ще бъдат открити етноспецифичните му особености на фона на наднационалността на библейските текстове – едни от най-богатите източници на културно-маркирана фразеология.

ЛИТЕРАТУРА

- БЕР (1978). *Български етимологичен речник*. т. II, Издателство на БАН.
- Дьомина (1968). *Демина, Е.И.* Тихонравовский дамаскин. Балгърский паметник XVIIв. *Исследование и текст, т. I*. БАН.
- Дьомина (1971). *Демина, Е.И.* Тихонравовский дамаскин. Балгърский паметник XVIIв. *Исследование и текст, т. II*. БАН.
- Дьомина (1985). *Демина, Е.И.* Тихонравовский дамаскин. Балгърский паметник XVIIв. *Исследование и текст, т. III*, БАН.
- Кирилова (2009а). *Кирилова, Й.* Концептът ум в българската езикова картина на света. *Български език, кн.2*. БАН, с. 67 – 77.
- Кирилова (2009б). *Кирилова, Й.* Концептът ум и жената според българската паремиологична картина на света. *Българска реч, кн.1 – 2*. УИ „Св. Кл. Охридски“, с. 88 – 94.
- Кирилова (2010). *Кирилова, Й.* Гендерные характеристики концепта ум в болгарской паремиологии. *Славянский мил в третьем тысячелетии. М., с.419 – 432*.
- Кирилова (2012). *Кирилова, Й.* Структурни и ориентационни метафори за ума в Тихонравовия дамаскин. *Български език, кн.2*. БАН, с. 59 – 66.
- Кобозева. Кобозева, И.М. К формальной репрезентации метафор в рамках когнитивного подхода // www.dialog-21.ru/archive_article.asp?param=7339&y=2002&vol=6077.
- Кондратиева (2004). *Кондратьева О.Н.* Гендерная характеристика концептов душа, сердце и ум в древнерусских текстах. Кемерово.

- Лейкѳ, Джонсън (2004). *Лакофѳ, Дж., М. Джонсон. Метафори, които́ми мы живем*. Москва: УРСС.
- Първанов (2010). *Първанов, К. Префиксната перфективация в историята на българския език*. София.
- Речник (1999). Старобългарски речник т. I*. (Авт. колектив) София: Изд. на Валентин Траянов.
- Речник (2013). Речник на книжовния език на народна основа от XVII в.* (върху текста на Тихонравовия дамаскин). (Авт. колектив). София: Изд. на Валентин Траянов.

ONTOLOGICAL METAPHORS ABOUT MIND IN THE TIHONRAVOV DAMASKIN

Abstract. The research represents the ontological metaphors with which the mind as an abstract essence is conceptualised in the Medieval Bulagarians's mind. According to J. Lakoff and M. Johnson's classification they are divided into three subgroups. The first one includes the cases in which the mind is metaphorically explained as entity or substance. The second resumes the view of mind as a container and the third subgroup is composed by metaphors representing the mind as a human being.

The specifics of the mind metaphorization are explained, too. For example - giving mind sex features or its androcentricity. The research ends with the conclusions which have been made for the specifics of the Medieval concept mind revealed in *The Tihonravov Damaskin*.

Assist. Prof. Yoanna Kirilova PhD

✉ Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Science
GSM 0884231669